

БІЛОВЕЗЬКІ УГОДИ: ЕЙФОРІЯ (УКРАЇНА) І ШОК (РОСІЯ)

Соціально-економічні потрясіння та ідеологічні катастрофи останніх років, що мають місце в Євроазіатському регіоні, виявляють той факт, що особливості життя і розвитку сучасного суспільства детерміновані не стільки його матеріальними процесами, скільки тими, що відбуваються у сфері людської свідомості й власне культури в її широкому розумінні. Радикальні зрушення в умонастроях людей призводять до рішучих змін в політичному та економічному житті країни.

Одним з фундаментальних у філософсько-історичних дослідженнях є питання ідентичності соціальних феноменів. Те чи інше його вирішення зумовлює побудову усіх подальших концептуальних конструкцій, якими керується історичне дослідження при відборі фактів, вишукуванні їх послідовності, їх оцінці та інтерпретації тощо. З огляду на доцільність прояснення логіки цього поняття важливо висловити кілька методологічних зауважень.

Перш, аніж про щось говорити, потрібно визначити предмет розмови, тобто *ідентифікувати* його у певній сітці більш загальних понять та у його специфічних рисах. Це означає, по-перше, чітко окреслити предмет, щоб під час дискурсу він зберігав *тотожність* самому собі, аби не відбувалася непомітно підміна змісту термінів, коли нібито говориться про одне, але мається на увазі інше, хоча і позначається тим самим словом. А по-друге, зважаючи на об'єктивний процес генезису самого предмета (наприклад, "Європа" на початку 2-го тисячоліття — це дещо інше, ніж "Європа" на початку 3-го тисячоліття), найбільш значущі зміни в його природі мають бути зафіксовані та позначені з метою збереження певного рівня тотожності предмета.

Питання ідентичності має також *комунікативний вимір*. У спілкуванні між будь-якими дослідниками, окремими особами та групами, навіть між народами важливо, щоб кожен із суб'єктів комунікації дотримувався приблизно однакового розуміння, про що в цілому йдеться, та визнавав межі основних понять, які використовуються. В протилежному випадку навряд чи може бути досягнуто елементарне порозуміння. Вироблення спільних понять та концептуальної системи мовлення є процесом складним і досить тривалим.

Питання ідентичності має також суб'єкт-об'єкту площину. Якщо ідентичність об'єкта — це його тотожність самому собі, то ідентичність суб'єкта (та чи інша відповідь на питання "Хто я?") з'ясову-

ється в ході процедури *самоідентифікації*, яка спрямовує аналіз у глибину суб'єкта, в його сутність, а отже пов'язана з самопізнанням. Як процес *епістемологічний*, тобто пізнавальний, ідентифікація не може бути завершеною остаточно, але все ж таки вона прояснює той або інший рівень проникнення у сутність.

Якщо тепер звернутися до нашої теми, впадає в око майже безмежний методологічний хаос та повне нехтування елементарною логікою з боку значної частини політиків та політологів — як російських, так і українських, коли мова йде про сучасні Україну та Росію. Терміном “Україна” можуть означати і самостійну Українську державу, і ерзац-державу УРСР, і “частину Росії” — “Малоросію” або навіть лише частину Української держави без “Новоросії” та Криму. Так само виникає значна плутанина при використанні терміна “Росія”. Це — або “Російська імперія”, або “СРСР”, або “Російська Федерація”, або взагалі щось містичне — “Росія” як “соборність та православно-духовна єдність”.

Цікаво, що кожне з цих означень має право на існування, але у своїх межах і за певних умов. Небезпечною, однак, є абсолютизація означення, коли воно видається за істинне за будь-яких умов і контекстів. Таке означення легко стає елементом “потрібної” ідеологічної схеми та кладеться в основу тих або інших “потрібних” політичних дій та рішень. Скільки списів було поламано багатьма російськими політиками навколо питання про приналежність Криму або Севастополя, яке вирішувалося в контексті розуміння Росії як “Російської імперії”, а України — як “Малоросії”. Але якщо залишатися на ґрунті здорового глузду і визнати, що сучасна Росія — це Російська Федерація в існуючих на 1991 р. кордонах, а сучасна Україна — це міжнародно визнана держава в існуючих на 1991 р. кордонах, то, власне, і сперечатися нема за що.

Політичним діячам таку “нелогічність” ще можна вибачити, оскільки як практики вони, з метою здобуття підтримки електорату, використовують ілюзії та міфи масової свідомості. Головне для них, щоб інші вірили в ті гасла, які вони кидають у маси. Але фахівці в питаннях історичного аналізу та політичної теорії на це права не мають, оскільки, якщо для науки пріоритетним стає обслуговування владних відносин, то, як правило, це відбувається за рахунок нехтування істиною. У такому випадку наука скочується до рівня пропаганди та піар-акцій і в результаті обертається на псевдо-знання.

В сучасних реаліях політичної боротьби та ідеологічної конфронтації при розгляді будь-яких соціально значущих питань, старе протиставлення віри та знання залишається актуальним. За певних умов віра несе в собі значний конструктивний потенціал, надихає до позитивних дій, не дає втрачати надію. Але найважливішим висновком, до якого дійшло людство після тривалих війн “за віру”, стало розуміння того, що дискутувати в питаннях віри нема ніякого сенсу, бо

встановити, чий бог справжній — християнський чи мусульманський і як “правильно” вірувати — згідно з католицькими чи з протестантськими настановами — не має великого значення. Отже, якщо людина вірить, що існує “велика й неподільна Росія” взірця 1914 р. або ж що це СРСР, то зворотного їй ніяк не доведеш, оскільки вона ідентифікує себе як мешканця саме тієї “Росії”, в яку увірвала, і, зрозуміло, зорієнтована в напрямку регенерації колишньої цільності. Так само й український житель може щиро вірити, що він лише “малорос” або “хохол” і що без “старшого брата” він неодмінно загине, але може вважати себе й українським громадянином, який живе в незалежній державі, і цим пишатися.

То вже окреме питання, що принизливе для національної гідності вірування силоміць прищеплювалося українцям упродовж всієї їхньої спільної з росіянами трагічної історії. Будь-яка спроба проведення іншої, неугодної центру, ідентифікації суворо каралася усім репресивним апаратом російсько-радянської імперії. Набута за роки радянської влади звичка дивитися на речі через криве дзеркало офіційної пропаганди, відсутність елементарного досвіду критичного мислення та досвіду свободи на сьогодні виливаються для багатьох людей перебуванням у хворобливому, близькому до шизофренічного, стані, коли реальність виглядає ілюзією, а міфи навпаки — найбільш вагомою реальністю.

У розумінні поняття “Росія” маємо дві основні тенденції — “Росія” як політичне утворення (царство, імперія, союз, федерація) і “Росія” як національно-етнічна єдність (російський народ, росіяни, російськомовні, тощо).

Політичне об’єднання народів у одній державі припускає існування внутрішніх політичних автономних утворень. Головне, щоб зберігалася верховна влада федерального (імперського, союзного) центру. За сприятливих умов така “збірна” держава може розширятися нескінченно шляхом приєднання або підкорення сусідніх країн, зберігаючи ту ж саму назву. Розвиток народів, об’єднаних у межах Російської імперії, цілком міг би відбуватися у напрямку створення єдиної політичної нації, як у США, якби цьому не заважала протилежна тенденція, крайнім виявом якої є російський націонал-шовінізм.

Коли ідентичність спільноти будується на національній, етнічній або релігійній основі, то її членами вважаються не тільки громадяни якоїсь певної держави, а взагалі всі, хто володіє відповідною мовою, сповідує визнану спільнотою релігію та вихований у певних культурних традиціях. Іноді взагалі для ідентифікації достатнім є лише самосвідомлення населенням своєї приналежності до певного етносу або нації. Прикладом такої ідентифікації може слугувати світове єврейство — народ, існування якого не обмежене кордонами певної держави. Разом з тим усі євреї діаспори вважаються потенційними громадянами держави Ізраїль і можуть переїхати до неї. Російській націоналізм

подібним чином намагається стверджувати легітимність існування “єдиної та неподільної Росії”, спираючись на аргументи історичної та геополітичної доцільності. Але, на відміну від Ізраїлю, вважається прийнятним, щоб об’єднання усіх росіян та російськомовного населення у межах однієї держави відбувалося не стільки шляхом їх переселення до етнічних російських просторів, а шляхом приєднання до “Росії” територій, на яких вони проживають.

Але разом з тим, коли мова йде про “Росію” у національно-етнічному сенсі, важко зрозуміти, в яких межах ця країна існує. Можна погодитись, що дійсно є певний внутрішній російський простір, який ніяк інакше не назвеш. Але відповіді на питання “Де кінчається Росія?” на сьогодні не менш складно, аніж на подібне, актуалізоване процесами сучасної європейської інтеграції питання “Де кінчається Європа?”

Якщо розуміти під “Росією” територію в межах колишньої Російської імперії, то навряд чи таке визначення сприйматимуть поляки або фіни, чії країни в минулому входили до її складу. Якщо ж залишаємо Польщу та Фінляндію “за дужками”, то чому, власне, цього не зробити й з країнами Балтії, які свого часу так само вийшли з Російської імперії, хоча пізніше на кілька десятиліть знову до неї були прилучені, але вже як до “радянського простору”? Російські політологи сьогодні начебто погоджуються не включати ці держави до “Росії”. Також мало хто зважиться ідентифікувати з “Росією” країни Південного Кавказу та Центральної (Середньої) Азії. Всі ці території могли вважатися “російськими” лише в суто політичному сенсі, і навіть сама назва “російський” була ознакою їхньої колоніальної приналежності. Так свого часу існували назви “Британська Індія” або “Бельгійське Конго” (на відміну від “Французького”) і т.п. Аналогічно “російська Польща” (Царство Польське) існувала поруч з Польщею “австрійською” або “німецькою”. Політичне відокремлення України та Білорусі від Російської Федерації автоматично виводить ці країни поза межі політичної ідентифікації Росії, хоча російський націоналізм з таким трактуванням рішуче не погоджується, вважаючи такий стан речей неприпустимим розколом єдиної великоросійської нації.

Логічно було б продовжити дію цього політичного принципу й на ті території, які становлять автономні національно-етнічні одиниці в межах самої РФ. Автономні держави — такі як Татарстан, Башкирія, Удмуртія тощо — мають власну етнічну і політичну ідентичність і не можуть безумовно визначатися загальною назвою “росіяни”. Їх ідентичність будується на інших культурних та релігійних засадах, своєрідній історичній традиції тощо.

Отже, під “Росією”, строго кажучи, можна розуміти лише певну частину простору РФ без її національних автономій, а це не такий вже й великий простір. Цей факт уже сам по собі є шокуючим для тих росіян — прихильників “єдиної та неподільної”, які вважають, що коли

погодитися з міжнародно визнаним правом націй на політичне самовизначення і дозволити розвиватися національно-самостійницьким рухам окремих автономій, то в перспективі від великої країни може залишитися тільки територія, заселена власне російським етносом.

Відчуваючи загрозу подальшої дезінтеграції країни з перспективою втрати нею статусу великої держави, російська суспільно-політична свідомість прагне ототожнити поняття — “Росія як держава” і “Росія як нація”. До яких небезпечних наслідків призводить ототожнення концептів “Росія” і “Російська Федерація”, свідчить, зокрема, ситуація на Північному Кавказі, який російські політики вважають частиною “Росії”. Те, що відбувається у Чечні, лише загострює питання “Що є власне Росія?”, оскільки та або інша відповідь на нього надає підстави для виправдання певних політичних рішень та дій.

Розмитість поняття “Росія” призводить і до правового ні-гілізму в міжнародних відносинах. “Російськими” можуть бути проголошені (і деякі політичні сили в Росії так і роблять) усі ті території, на яких проживають, складаючи значну частку місцевого населення, так звані російськомовні — Крим, Донбас, Північний Казахстан тощо. В перспективі це створює відповідне ідеологічне виправдання для виникнення місцевих “національно-визвольних” рухів типу російського козацтва і для наступних можливих акцій з метою “визволення” росіян. Зокрема, в проросійських шовіністичних колах у Криму досить поширеною є риторика, буцімто має місце “українська окупація” Криму.

Виникнення нових незалежних держав на терені колишньої російсько-радянської імперії та існування автономних державних утворень у просторі РФ видається багатьом росіянам чимось випадковим та історично не виправданим. В межах колишньої імперії фактично за неросійськими народами не визнавалося право бути суб’єктами, тобто мати власну волю, розум, світобачення, за якими вони могли б будувати власну поведінку і визначати власну історичну долю.

Зважаючи на історичний досвід розпаду великих імперій, можна гіпотетично прогнозувати посилення тенденції подальшої процес дезінтеграції Російської держави. Свого часу офіційна радянська ідеологія розцінювала процеси ліквідації імперій ХХ ст. як дуже прогресивні, а комуністичне керівництво в Москві кидало великі кошти на підтримку національно-визвольних рухів у країнах “третього світу”. Лідерам світової системи соціалізму здавалося, що таким чином вони значно послаблять “світовий імперіалізм” і повернуть нові незалежні держави до соціалізму. Разом з тим (незважаючи на “руку Москви” та значний опір визволенню народів з боку колоніальних імперій, що створювало одну з основних ліній світової конфронтації між двома системами) національно-визвольні рухи все ж мали об’єктивно-історичний характер, обумовлений соціально-економічним та політичним розвитком пригноблених країн. Водночас, коли подібні, не менш об’-

ективні національно-визвольні процеси торкнулися самої радянської імперії, російська великодержавницька суспільна свідомість, навіть дещо ослаблена комуністичною ідеологією з її принципами інтернаціоналізму та класової солідарності, виявилася зовсім не готовою сприйняти нову реальність. Провину за дезінтеграційні процеси в СРСР було покладено на суто суб'єктивні чинники, такі як “світова змова імперіалістів”, дії “жидомасонів”, місцевий націоналізм тощо.

Після того, як відбувся крах комуністичної ідеології, росіяни почали інтенсивно заповнювати вакуум своєї державницької свідомості іншими схемами, головною функцією яких мало стати припинення розвитку дезінтеграційних процесів. Нічого нового їм винайти не вдалося, а старі гасла — на взірць збереження “великої і неподільної Росії” — виглядали як повернення до базових цінностей російської культурної та релігійної традиції¹. Власне, до цього закликали й найбільш впливові російські критики комуністичного режиму, такі як О. Солженіцин.

Ототожнення “Росії” з радянською імперією, тобто СРСР, — не менш стійкий стереотип, який ще тримається в уявленні багатьох верств російського населення в РФ, особливо тих, хто відчуває ностальгію за недавнім минулим та схильний підтримувати лівих політиків. Для них не є прийнятними реалії, за яких “Росія” має бути зведена до меж Російської Федерації. Розвал СРСР, на їхнє переконання, є розвалом “Росії”, а здобуття незалежності колишніми радянськими республіками — виглядає як “відокремлення від Росії”. На цій основі виникає також суто російський ідеологічний феномен націонал-більшовизму, найбільш яскравими представниками якого є Е. Лімонов та О. Дугін. Власне, симбіоз націоналізму та комунізму — це своєрідний спосіб подолання шоку від розвалу СРСР та краху радянського варіанту імперської ідеї.

Можна сподіватися, що в ході соціально-історичного розвитку нова Росія знайде власну модель ідентичності, позбавлену “імперського синдрому”, але на сьогодні старі стереотипи відіграють ще надто велику роль у російській суспільній думці та реальній геополітиці.

З пошуками нової ідентичності Росії пов'язане й утворення відносно нового ідеологічного концепту “ліберальної імперії”, який набуває популярності в умовах сучасної, значною мірою вже “капіталізованої”, Росії. Говорячи про майбутнє Росії, відомий російський політик і бізнесмен Анатолій Чубайс — экс-віце-прем'єр РФ, співголова партії “Союз правих сил”, зазначає, що у найближчій історичній перспективі ідеологією Росії має бути ліберальний імперіалізм, а її місією — побудова ліберальної імперії. Ідея полягає в тому, що майбутня російська ліберальна імперія з одного боку, визнає незалежність нових держав, дотримується норм міжнародного права, а з іншого — має усіляко за-

хищати росіян та російськомовне населення у близькому зарубіжжі та всіляко сприяє експансії російського капіталу в пострадянські країни². Отже, фактично йдеться про загальновідому політику неоколоніалізму, взяту на озброєння державами-метрополіями після розпаду колоніальних імперій у середині ХХ ст.

Якщо спробувати подивитися на феномен “Російської імперії” очима нейтрального та ідеологічно незаангажованого спостерігача, то можна побачити: цей величезний простір є певним геополітичним утворенням з високим рівнем гетерогенності складових елементів. У той же час виникає питання, чи є ця імперія “колоніальною” — на взірць Британської або Французької? Якщо з цим погодитися, то її розпад можна трактувати як природний процес звільнення народів від колоніальної експлуатації та їх політичного самовизначення. В іншому випадку, якщо визнати Росію “соборною державою”, утвореною внаслідок природних процесів консолідації народів навколо єдиного геополітичного центра тяжіння, то її розпад можна потрактувати як результат діяльності сепаратистів, розкольників, єретиків та інших “ворогів російського народу”.

Існує багато аргументів на користь “колоніального” трактування характеру Російської імперії. Навіть більшовики свого часу називали дореволюційну Росію “в’язницею народів”. Дійсно, ця імперія формувалася шляхом уній, угод, “добровільних” приєднань та просто насильницьких загарбань, як і будь-яка інша. В цьому просторі можна було виокремити “метрополію” з її функціями домінування та носія “цивілізаторських” амбіцій і колоніальну периферію як об’єкт експансії та експлуатації. Не має великого значення, що і сам російський народ залишався об’єктом гноблення, на що часто посилаються противники “колоніальної” концепції. Англійські або французькі пролетарі у Британській чи Французькій імперії також були пригнобленими і мало що вигравали від існування колоній. Так само й аргумент, що буцімто практика залучення представників національних еліт до управління імперією та творення спільної культури на російській основі свідчить про “соборний” характер держави, не витримує критики, оскільки це — звичайна практика колоніальних імперій, що має на меті приручити та поставити собі на службу найбільш талановиті сили національних окраїн.

Ідеалізувати імперію як “соборну державу”, в яку народи входили за власним бажанням — у силу величезних переваг російської культури та переймаючись цінностями руської православної віри, означало б дуже грішити проти історичної істини, хоча елемент правди є і в цих аргументах. Цілком зрозуміло, що “союз народів” у цьому російському просторі був лише камуфляжем системи імперських відносин, оскільки народи в так званій соборній державі не могли утримуватися вкупі інакше як через систему насильства, прикритого ідеологічним антуражем.

Найбільш гомогенною частиною російського простору можна вважати “внутрішню Росію”, утворену територіями центральних та північно-західних губерній імперії в межах Московської держави XVI ст., населення яких традиційно дотримується усталеної російської ідентичності попри своє різноманітне етнічне походження зі слов’янських, фінно-угорських або татаро-монгольських коренів.

Просування росіян на Південь та на Схід у бік Сибіру створювало феномен “Росії зовнішньої” — колонізованого росіянами простору, подібно до того, як це відбувалося із іншими європейськими народами, що освоювали слабо заселені простори Нового світу. Освоєння південних степів та Сибіру надавало можливість поступово розширювати межі власне російського простору, зберігаючи власне російську ідентичність і не розчиняючись у нечисленному місцевому населенні неслов’янського походження. Із плином часу посилення російського впливу та активна асиміляція мали звести нанівець різницю в самоідентифікації місцевого та прибулого населення. Цьому також мало допомогти і насильницьке переселення або ж створення умов для самовідтоку місцевих етносів у інші регіони імперії чи й взагалі за її межі.

І хоча у росіян не виникає жодних сумнівів щодо російської ідентичності всього освоєного ними простору, для самих місцевих етносів сприйняти чужу ідентичність як свою досить проблематично. Осетинам або інгушам, удмуртам чи бурятам просто неможливо ідентифікувати себе як “росіян” у національно-етнічному сенсі. Вони погоджуються бути лише російськими громадянами, тобто “росіянами” у сенсі політичному. Тільки для певних верств населення не має великого значення їхнє етнічне походження, і вони цілком можуть записуватися до “росіян”.

Зрештою, ці два типи “Росії” на сьогодні й утворюють Російську Федерацію. Але залишається відкритим питання, чи є громадяни РФ єдиною нацією — етнічною, як німці ФРН, або політичною, як громадяни США? Російські націоналісти прагнуть до того, аби визнати громадян РФ єдиною етнічною нацією, вважаючи “інородців” лише невеличким вкрапленням у російський етнос і сподіваючись, що згодом ті будуть асимільовані остаточно. Разом з тим, з огляду на наявність іноді досить значних сепаратистських тенденцій у деяких російських автономіях, єдність Росії великою мірою тримається на політичних та економічних зв’язках між різними народами. Тому питання побудови системи “внутрішніх міжнародних відносин” залишається одним з основних для РФ. Якщо ця система будуватиметься на імперських засадах, сучасна Росія структурно мало чим відрізнятиметься від колишнього СРСР, а отже цілком вірогідно, що її доля матиме трагічне завершення. Запобіжником цього можуть стати або прискорена асиміляція і приведення усього населення РФ до більш гомогенного стану, або формування політичної нації.

Особливий ареал гетерогенного імперського простору Росії становили країни південного Кавказу і Центральної Азії, населені народами зі стародавніми культурними традиціями та власним досвідом державності. Їх перебування у складі Росії дещо подібне до перебування Індії у складі Британської імперії — ці країни неможливо було перетворити ані шляхом переселення, ані шляхом швидкого асимілювання, перетворивши їх населення на росіян. Над ними можна було лише панувати, поступово привчаючи до “залізної істини”, що вони взагалі не можуть існувати інакше, аніж під владою Москви. Самі ж народи Кавказу і Центральної Азії, зрозуміло, ніколи не ідентифікували себе як “росіян”, а маючи розвинену національну самосвідомість, готові були нести великі жертви, відстоюючи власну самобутність.

На Заході московська експансія зіштовхнулася з державами значно розвиненішими в економічному та культурному відношенні, аніж Московське царство, — Україною, Польщею, країнами Балтії, Фінляндією. Їх підкорення сприяло європеїзації імперії, яка з часів Петра I почала адаптуватися до європейських цінностей і намагалася проводити відповідні внутрішні перетворення. Але оскільки із самого початку Московська імперія генетично будувалася як східна деспотія, її схильність до європеїзму була вибірковою. Вона не могла докорінно змінити свою азійську природу. Разом з тим, такий симбіоз давав підстави говорити про особливий російський (євразійський) шлях розвитку (і ця думка, до речі, втілилася і в тезі більш пізніх часів про “можливість побудови комунізму в окремо взятій країні”).

Якщо протягом трьох останніх століть в імперії і проводилися певні соціально-економічні та політичні реформи, спрямовані на те, аби посилити європейську складову її ідентичності та наблизити імперію до європейського цивілізаційного рівня, то рано чи пізно азійська основа організації суспільного життя — зверхність влади над законом і правом (що докорінно суперечить принципам європейського порядку, затвердженим у модерну добу) знову брала гору. Тому і європейські складові імперії відчували себе під своєрідним татаро-монгольським гнітом, визволення від якого означало повернення у Європу та справжню модернізацію на європейський взірець. Зрештою, такі країни, як Польща та Фінляндія, у складі імперії користувалися досить значною автономією, їхній статус дещо нагадував становище Угорщини у складі імперії Габсбургів. Згодом це сприяло вирішенню питання про їхню незалежність, яка швидко отримала міжнародне визнання.

Україна (як і Білорусь) у просторі територій, об’єднаних верховною владою Москви, може бути ідентифікована по-різному. Так, прихильники “єдиної та неподільної” Росії, трактуючи український та білоруський народи як гілки єдиного великоруського етносу, відповідно зараховують ці дві країни до “внутрішньої Росії” (яка у структурі російських просторів є метрополією), а приєднання України та

Білорусі до імперії вважають “возз’єднанням”, спроби ж України і Білорусі відокремитися від Росії проголошують “зрадою”.

Більш помірковані російські державники з огляду на історичні факти та небажання самих українців ідентифікувати себе росіянами розглядають терени України як гетерогенний простір, що включає в себе власне українські (етнічні) землі та землі колонізовані (як українцями, так і росіянами та іншими народами) — Крим, Донбас і так звану Новоросію. За цією логікою Західна та Наддніпрянська Україна набувають статусу “європейської колонії” і разом з Лівобережною Україною підлягають русифікації та російській колонізації, що передбачало, зокрема, заборону “малоросійського наречія”, репресії проти української інтелігенції та греко-католицької церкви, знищення “бандерівців” тощо.

Варто зауважити, що весь величезний простір Російської імперії, населений величезною кількістю народів, дуже різномірних за генезисом, вірою, культурними традиціями, економічним укладом тощо, мав лише один з’єднуючий чинник — російського імператора-самодержця з усіма його титулами (“Цар Польський, Князь Фінляндський...”). З формально-правового боку населення імперії вважалося не російськими громадянами, а підданими царя-імператора. Тому, коли царя було скинуто з престолу в 1917 р., це стало поштовхом для перегляду відносин підлеглих народів із Тимчасовим урядом. А коли центральну владу захопили більшовики і вона втратила легітимність не тільки в очах інших держав, а й серед населення колишньої імперії, з’явилися морально-правові підстави для відокремлення та політичного самовизначення народів.

Фактично ліквідація монархії означала анулювання всіх домовленостей, на підставі яких та або інша країна включалася до складу імперії, — адже договори та міжнародні трактати, підписані імператором, втрачали свою правомочність, і населення усіх регіонів імперії автоматично звільнялося від присяги самодержцю. Так, ліквідація монархічних устроїв у Австро-Угорській та Османській імперіях звільнила підлегли їм народи від усіх зобов’язань перед центральною владою та відкрила шлях до створення власних держав. Зрозуміло, що за умов, коли ідентичність імперського типу втрачала своє значення для підлеглих, то для того, щоб зберегти просторову цілісність держави, необхідно було задіяти інший, аніж монархія, чинник “склеювання” народів.

На відміну від усіх інших зруйнованих війнами та революціями імперій, у російському просторі такий чинник був знайдений — ним нібито став “принцип соборності”, за яким усі народи колишньої імперії добровільно об’єднуються, збираються у єдину державу, але зберігають при цьому власну ідентичність — національно-культурну та політичну. В цілому сам по собі цей принцип виглядає доволі прогресивним, і пізніше він був втілений у розбудові об’єднаної Європи.

Але його реалізація у вигляді Радянського Союзу лише маскувала творення жорстко централізованої імперії тоталітарного типу. Об'єднання народів навколо Москви нав'язувалося силовим шляхом і як таке тільки силою могло підтримуватися. Громадянська війна 1918—1920 рр. з боротьби “білих” та “червоних” поступово переросла у нове підкорення національних окраїн. Україна, Кавказ, Центральна Азія були фактично знову завойовані, хоча там вже існували незалежні держави і їх вже почали визнавати у світі.

Розуміючи, що “соборність” не робить населення СРСР гомогенним, а, отже, зберігаються можливості для виникнення національно-визвольних рухів, сталінське керівництво в 30-х рр. звернулося до старих, апробованих ще у царській Росії, методів асиміляції населення, але застосовуючи і свої нові підходи, такі як: русифікація міст, знищення національної інтелігенції (шляхом репресій) та національних звичаїв сільського населення (шляхом колективізації і організації голодоморів), заохочення масових міграцій та насильницьке переселення народів з місць їх історичної батьківщини тощо. У сукупності всі ці методи становили досить послідовну систему знищення старої, національно-етнічної ідентичності та формування ідентичності нової — радянської. В результаті, протягом 2—3-х поколінь справа “гомогенізації” просунулася настільки, що вже за брежневських часів кремлівське керівництво вважало за можливе говорити про “радянський народ” як новий тип людської спільноти.

Але, зрештою, подібне масштабне маніпулювання людьми та цілими народами не могло не обернутися проти радянської системи. Горбачовська “перебудова” кінця 80-х років ХХ ст., яка мала за мету надати соціалізму “людське обличчя”, тобто фактично нову маску, без проведення реформ по суті, ініціювала, однак, перегляд основ радянського устрою і радянської ідентичності, який не міг відбуватися інакше як через повернення до традиційних, усталених віками моделей ідентифікації.

Розпад СРСР є не лише наслідком політичних рішень керівників трьох радянських республік. Економічні та політичні колізії у відносинах центру та периферії стали істотним чинником дестабілізації ситуації ще в останні роки існування СРСР³. Егоїстична політика центру провокувала і відповідні кроки з боку національних республік. Відчуваючи нестримне зростання національної самосвідомості народів СРСР, їх бажання взяти свою долю у власні руки, горбачовське керівництво ініціювало процес політичного реформування держави.

Започаткований Москвою Новоогарьовський процес розробки проекту нового союзного договору між радянськими республіками мав за мету зменшити вплив республік на політичне життя країни, з одного боку, шляхом надання автономним республікам рівного з союзними республіками статусу суб'єктів договору, а з іншого — анулювання права республік на вихід з Союзу.

Тим часом все далі просувався процес набуття суверенності радянськими республіками, суть якого полягала в тому, що республіканські закони або рішення отримували пріоритет над союзними, тоді як союзні закони могли набувати на території республіки юридичної сили лише після затвердження їх на республіканському рівні. По суті це означало відмову республік від підпорядкування імперському центру. Отже, так званий парад суверенітетів у 1990—1991 рр. можна розуміти частково і як фактичний процес проголошення незалежності радянськими республіками, який логічно завершився після формальної констатації остаточного розвалу СРСР в грудні 1991 р.

Як відомо, Російська Федерація проголосила свій суверенітет раніше, аніж Україна. Тому дуже дивно слухати звинувачення з боку деяких російських політологів на адресу України, що буцімто вона розвалила Союз. Україна не була ініціатором розвалу СРСР, хоча вона і поставила останню крапку в цьому процесі, зробивши все, щоб неминучий процес “розлучення” був якомога менш болісним. Україна подбала про власне виживання у зв’язку із загрозами прискореного реформування економічної системи Союзу, яке проводилося у дискримінаційний щодо союзних республік спосіб, особливо в галузі фінансово-грошового обігу, а також у зв’язку з узурпацією влади ДКНС у серпні 1991 р., і саме тому проголосила остаточне відокремлення від “Росії”, тобто від Росії у сенсі радянської імперії. Але напевно чи це можна трактувати як відокремлення України від Російської Федерації, оскільки між Україною і РФ ще у 1990 р. були встановлені дипломатичні відносини та укладений міждержавний Договір як між суверенними країнами.

Суть Біловезьких угод грудня 1991 р., які зафіксували факт розпаду Радянського Союзу, багато хто в Росії не зрозумів. Ці угоди не сприймалися як свідчення остаточного припинення існування СРСР. Тому проголошення Україною незалежності, підтвержене референдумом 1 грудня, трактувалося прихильниками Союзу як тактичне дійство. Зрештою, можна було тлумачити виникнення Співдружності Незалежних Держав просто як чергову зміну назви спільної держави, яка спочатку називалася Російською імперією, потім — СРСР, а тепер — СНД. Про можливість перейменування країни говорилося і раніше — на думку О. Сахарова СРСР міг стати “Євразійським Союзом” або чимось подібним. Узгоджений проект нового союзного договору, який мав бути підписаний 20 серпня 1991 р., передбачав нову назву країни — “Союз суверенних держав”.

Ліберально-демократичні кола російського суспільства наприкінці горбачовської перебудови поставилися досить толерантно до можливості відокремлення Прибалтійських республік. Останні свого часу — після краху Російської імперії, вже були незалежними, тому й нині могли “трактуватися” нарівні з Польщею та Фінляндією. Їх включення до складу СРСР у 1940 р. було пов’язане із пактом Рибент-

ропа—Молотова, сам факт підписання якого був засуджений світовою громадськістю як змова двох тоталітарних режимів. Низка країн, зокрема США, ніколи і не визнавали легітимним входження Балтійських республік до складу СРСР. Перебуваючи у складі СРСР, Балтійські країни завжди сприймалися як найбільш європейські серед інших республік, досить чужі для “євразійського дому”. Їх можливе відокремлення могло прирівнюватися до утворення ще однієї “Фінляндії” — своєрідної “квартирки” до Європи. Отже, втрата цих “європейських колоній” Москвою ніяк не сприймалася як загроза російській ідентичності, хоча вони перебували у складі імперії майже три століття — довше, ніж західна частина земель України та Білорусі.

Разом з тим, відокремлення України руйнувало стереотипне розуміння російської ідентичності. Російська свідомість імперського типу не визнавала українського етносу. Офіційне радянське визнання українців як “братнього” народу в масовій свідомості росіян та в свідомості російської інтелігенції оберталася сприйняттям “хохлів” як етнічно-фольклорної групи, однієї із складових російського народу в цілому, можливо трохи більше специфічної, ніж донські козаки. Про політично оформлену українську державність у вигляді Гетьманської України росіянам було відомо лише у ракурсі Переяславської події, яка трактувалася як реалізація мрії про “возз’єднання”, або ж Мазепинської “зради”, представлена як опір консервативних феодалів прогресивним реформам Петра I.

“Повторення історії” із встановленням української державності у 1917—1920 рр. відродило вже у новому Союзі риторику щодо “возз’єднання” та “зрадництва” українських націоналістів. Про “бандерівщину” і взагалі не могло бути мови як про щось позитивне — “бандерівці” були представлені як “зрадники у кубі”, оскільки вони наважилися чинити опір радянській владі.

Звичка бачити Україну частиною Росії — неодмінна риса російської імперської свідомості, яка надає перевагу принципу політичної ідентифікації країни у складі імперської держави, а не національно-культурницькому принципу, який визнає право нації на політичне самовизначення. Саме ця риса свідомості призводить до спотвореного трактування відносин між двома народами або як “зради” українців, або як “возз’єднання” для злиття в один народ. Це — стара, але живуча схема імперської свідомості, яку росіянам доводиться поступово вичавлювати з себе — подібно тому, як Чехову доводилося “вичавлювати” з себе раба.

Російська свідомість відчула справжній шок від подій серпня-грудня 1991 р., пов’язаних із проголошенням та підтвердженням Україною незалежності. Зрештою, у намірах Б.Єльцина було лише певним чином переструктурувати відносини між пострадянськими республіками в межах єдиного простору типу “центр—периферія”, але аж ніяк не виводити їх на рівень міждержавних. Замовчування

проголошеної Україною незалежності у російських ЗМІ протягом тривалого часу з виглядом, начебто нічого особливого не відбулося, та спізнілі спроби осмислення українських подій у старих категоріях імперського мислення свідчать, що російська політична та інтелектуальна еліта, не кажучи вже про широкі верстви населення, заплуталась у суперечностях між міфами та реальними фактами. Міф “єдності” продукував риторичку типу “різання по живому”, а міф “зради” — звинувачення на кшталт “етнократичні режими в нових державах”. Національні почуття українців трактувались як націоналізм, майже фашизм, а національні почуття росіян — як патріотизм.

Неприйняття незалежності України російською суспільною свідомістю продукувалося страхом, спричиненим руйнуванням базового міфу про “велику і могутню Русь”, що впродовж віків підтримувався офіційною ідеологією, московською православною церквою та культурними традиціями імперії.

Під знак питання було поставлено ідею та практику вибудовування поступу історії російської великодержавності з часів Київської Русі. Ця ідея фактично була збережена й історіографією радянської влади, попри офіційну комуністичну ідеологію⁴. На думку росіян, ліквідація комуністичної ідеології мала вивільнити той шар реальності, який утворюють споконвічні російсько-православні цінності та який автоматично визначив би засади нової добровільної “соборності” народів імперії, принаймні “трьох братніх слов’янських народів”, які, начебто, становлять “єдиний народ”.

Оскільки ж реальність виявилася зовсім не такою, як очікувалося (в інших народів були власні ціннісні системи та власні державницькі устремління), то російське суспільство відчуло кризу імперських ідеологем державності, а отже неминучим став перегляд низки історичних міфів. Якщо погодитися на визнання України як особливого геополітичного феномену, а українців — як одного з рівноправних європейських народів із власною історією, культурою, державницькою традицією, то перегляду підлягають, зокрема, міф про історичне призначення Росії, виписаний в категоріях месіанства, та міф “зради” або “ворожих підступів”.

А далі виявляється, що з огляду на історичну достовірність момент “зачаття” російської державності припадає на часи Московського князівства, а не Київської Русі, тобто на XV, а не на X ст., а факт, що “три братні народи” вийшли зі спільної коліски — Київської Русі, для їх возз’єднання має не більше значення, аніж походження французького, німецького та італійського народів із їхньої “спільної коліски” — імперії Каролінгів для возз’єднання цих споріднених етносів.

Спільне проживання в межах царської, а потім радянської імперії трьох етнічно близьких слов’янських народів-сусідів (білоруського, російського та українського) обумовило їх інтенсивне маргіналь-

не змішування та встановлення між ними тісних зв'язків — економічних, культурних, родинних та ін. Серед широких верств населення усіх трьох народів зберігається пам'ять про спільні історичні звершення, а на побутовому рівні практикується досить толерантне ставлення одне до одного. Разом з тим білоруси та українці ніколи не ототожнюють себе один з одним та з росіянами або навпаки. Ідеологія спільної ідентичності завжди нав'язувалася зверху і слугувала аргументом для реалізації суто великодержавницьких цілей. Саме тому “добровільне воз'єднання” України та Росії в Переяславі, що ніби підтверджувало імперську схему, в сучасних умовах обернулося “добровільним роз'єднанням”, проголошенням Україною незалежності, що поставило під сумнів “віковічні прагнення” українців до єднання з росіянами в рамках спільної, а по суті — російської ідентичності.

Певною мірою можна говорити про збіг деяких історичних устремлінь росіян та українців — це перш за все колонізація Причорноморського Півдня, приєднання західноукраїнських земель тощо, але не слід забувати, що, діючи разом з росіянами, українці були залучені в ці акції як виконавці великоросійської історичної місії, а не як будівничі власної державності. А от повстання Мазепи, змагання УНР і ЗУНР, боротьба ОУН і УПА, подальший національно-визвольний рух — все це були спроби повернути український народ до дій, підпорядкованих реалізації його власних, а не чужих історичних цілей. Нерозуміння деякими українцями свого істинного призначення було спричинене ідеями ототожнення українського етносу з російським, що усіяло насаджувалися і підтримувалися імперською владою.

Аналізуючи історію Росії, можна дійти до парадоксального на перший погляд, але логічного висновку, що фактично Росія ніколи не мала державності в національно-етнічному розумінні. По суті, Росія завжди була політичним об'єднанням народів, життєздатним лише в імперському сенсі. Розбудова в Росії нового типу державності — на широких демократичних засадах — почалася тільки з проголошенням суверенітету Російської Федерації у 1990 р. Перші ж спроби практичного втілення ідеалів добровільної “соборності” (відома заява Б.Єльцина щодо російських автономій — “нехай заберуть стільки суверенітету, скільки зможуть”) посилили прагнення окремих автономних республік до більшої самостійності. Виникла реальна загроза дезінтеграції країни (Чечня, Татарстан та ін.). Це викликало зворотну реакцію з боку російської політичної еліти, яка усвідомила, що ігри в демократію є руйнівними для Росії, а тому вдалася до апробованих століттями засобів утримання єдності держави.

Великодержавні амбіції Російської Федерації підживлюються нині також її значним ядерним потенціалом і особливим статусом в ООН — постійного члена Ради Безпеки. Успадкувавши статус вели-

кої держави, РФ прагне зберегти й основні принципи радянської зовнішньої політики, зокрема у ставленні до сусідніх народів. Дипломатичний корпус СРСР разом із закордонними посольствами був цілком переданий у відання РФ. Взагалі політична еліта Російської Федерації, особливо її військово-політичний істеблішмент, утворювався переважно із представників старої радянської еліти з її менталітетом та стратегічними настановами. Тільки замість комуністичних ідеологем вони перейняли національно-патріотичні ідеї, зрозуміло — великодержавницькими за змістом. З таких позицій перспективи розвитку РФ полягають у відновленні на просторах колишнього СРСР системи підпорядкування народів під егідою Москви.

Подібним чином імперськими ідеологемами значною мірою просякнута й свідомість інтелектуальної та культурної еліти Росії, не кажучи вже про представників московської православної церкви. Значення демократичної інтелігенції, що зросла на традиціях дисидентства та боротьби за права людини і яка значною мірою посприяла ідеологічному оформленню російських перетворень на початковому етапі становлення державності, згодом зійшло до маргінального рівня. Домінуючими в російському інтелектуальному середовищі стали ідеї, замішані на національно-патріотичній та великодержавницькій основі.

Подолання шоку від руйнування СРСР та проголошення Україною незалежності пішло шляхом “виштовхування” із суспільної свідомості росіян реальності, втечі від неї у зручні для підтримання власної значущості міфи. Цьому сприяла нерозвиненість російського суспільства, в якому за кілька століть імперського правління були сформовані ментальні стереотипи “підлеглості”, тоді як засади свідомого громадянства не набули належного розвитку.

Соціально-економічні перетворення в Росії, як і в усьому пострадянському просторі, набули дещо викривлених форм, пов’язаних зі зрощенням владних структур з бізнесовими. Разом з тим, об’єктивний процес становлення середнього класу, з яким зазвичай пов’язують формування засад громадянського суспільства, має у перспективі поступово перетворити психологію “підлеглості” на менталітет свідомого громадянства. А це в свою чергу означатиме перехід імперського мислення в маргінальний стан.

Українська національна ідентичність, попри тривалі асиміляційні процеси та репресії з боку російської та радянської влад, зберегла свою життєздатність і у відповідних сприятливих умовах стала однією з основ побудови незалежної державності. Українська державність не могла формуватися на імперських засадах вже хоча б тому, що незалежність виборювалася українцями у протистоянні з імперією — спочатку російською, а потім - радянською. Зміцнення та розвиток української демократичної держави можна розглядати як складову загальнодемократичних процесів у пострадянському просторі,

оскільки існування незалежної України є однією з найбільших перешкод відновленню імперської ідентичності.

З. Бжезинський, аналізуючи ситуацію навколо розпаду Радянського Союзу, дійшов висновку, що це початок завершення трьохсотрічної історії Російської імперії. Появу незалежної України на політичній карті Європи політолог вважав подією, рівнозначною возз'єднанню Німеччини, подією, яка радикально змінює геополітичний ландшафт у Східній Європі⁵. Майбутнє Європи і світової цивілізації залежить саме від чіткої позиції Заходу щодо країн, які виникли на уламках Російської імперії. Будь-які спроби Росії, вважає З. Бжезинський, ізолювати та знову підкорити собі Україну повинні розглядатись як привід для масштабної допомоги цим країнам з боку Заходу. Стратегічною політикою Заходу, на думку політолога, має бути підтримка країн Балтійсько-Чорноморської зони. В геополітичному вимірі важливо, щоб Україна змогла стабілізуватись як незалежна держава, що сприятиме еволюції і самої Росії як демократизованої європейської держави⁶.

Збереження імперської політичної цілісності навіть у форматі Співдружності Незалежних Держав є для певних кіл населення колишнього СРСР умовою збереження власної ідентичності, нехай формальної та ілюзорної.

Україна, Росія та Білорусь стали співзасновниками Співдружності Незалежних Держав, підписавши 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі відповідну угоду. Ще восени, коли вже велися переговори про “нові форми економічного і політичного союзу республік СРСР”, президент Б.Єльцин наголошував, що будь-який союз неможливий без участі України. Зустріч у Біловезькій Пущі якраз і була спрямована на утримання України в рамках нової співдружності, адже за тиждень до цього, 1 грудня, в Україні відбувся референдум на підтвердження її незалежності. В результаті зустрічі в Алматі 21 грудня того ж 1991 р. кількість учасників СНД збільшилася до 11 держав.

Власне, СНД утворилася як механізм розв'язання суперечностей, що виникли ще в часи горбачовської перебудови між союзним Центром і радянськими республіками. Боротьба відцентрових і доцентрових тенденцій привела до утворення нових незалежних держав та їх об'єднання у Співдружність, функції центру в якій перебрала на себе Російська Федерація, проголосивши себе спадкоємницею СРСР (згодом РФ почала спрямовувати свою політику в напрямку відновлення Союзу).

Уже сам факт існування СНД з огляду на спільне історичне минуле країн, які в неї увійшли, певною мірою підтримував у народів пострадянського простору відчуття солідарності, що виробилося в умовах тривалого співжиття. У рамках СНД зберігалася також певна гуманітарна єдність країн, яка полягала зокрема в подібності систем освіти, загальнонавчованості російської мови, в існуванні родинних та

міжособистісних зв'язків тощо. Було збережено режим вільного пересування через нові кордони, конвертованість документів про освіту і наукові звання, елементи спільного інформаційного простору тощо. Все це значно пом'якшило шок, викликаний розпадом СРСР, у населення пострадянських країн.

Із самого початку створення Співдружності Незалежних Держав з'ясувалися дві діаметрально протилежні ідеології щодо сенсу та перспектив розвитку цієї організації⁷. Перша полягала в тому, що необхідно продовжити процес становлення нових незалежних держав, друга - зберегти союзню інтеграцію у вигляді СНД. Ці ідеології були зафіксовані у вигляді двох формул існування СНД: як "цивілізованого розлучення" колишніх радянських республік (позиція України та деяких інших держав) і як проміжної форми майбутньої оновленої супердержави (позиція Російської Федерації).

Більш адекватною реаліям життя є перша ідеологія. Саме в цьому ж напрямку розгортаються процеси в більшості нових незалежних держав. Стосунки між ними розвиваються на принципах рівноправності та взаємної вигоди. Що ж до СНД, то, як і багато інших членів Співдружності, Україна дотримується політики неучасті в угодах, які не збігаються з її національними інтересами, і намагається вирішувати свої проблеми за допомогою двосторонніх угод. Оскільки багато з підписаних колективних угод фактично виявилися недієздатними, членство України в СНД набуває дедалі більш формального характеру.

Друга ідеологія проявилась у спробах створення наддержавних структур СНД, у збереженні російської військової присутності в різних частинах колишнього СРСР, у прагненні зробити пострадянський простір сферою виключно російського впливу, тобто вилучити цей простір із системи повноправних міжнародних відносин. Найбільш значимими успіхами Росії на цьому шляху були: Ташкентський пакт, створення Союзу РФ та Білорусі, а стосовно України — збереження бази російського Чорноморського флоту у Севастополі.

Суперечлива природа Співдружності в тій її моделі, що склалася, власне і зумовлює її неефективність як схеми багатосторонніх міждержавних стосунків. Домінування російських інтересів у СНД аж ніяк не сприяє розгортанню того потенціалу співробітництва, який було закладено Біловезькою угодою.

У перші роки існування СНД її країни-учасниці в основному вирішували питання розподілу власності колишнього СРСР та його Збройних сил. Крім того, різними угодами було започатковано створення координуючих органів Співдружності. Водночас, Україна виступила проти надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права, не підписала Договір про колективну безпеку країн-учасниць СНД (Ташкентський договір 15 травня 1992 р.), а також статут Співдружності та більшість військово-політичних домовленостей. Політика України щодо СНД полягала у трансформуванні її в дієздатний механізм еко-

номічного співробітництва шляхом створення зони вільної торгівлі та різних форм кооперації. Угоду про створення зони вільної торгівлі було підписано 15 квітня 1994 р. і затверджено рішеннями Ради глав держав СНД аж 2 квітня 1999 р., однак практичне значення її зведено нанівець уведенням протекціоністських митних бар'єрів з боку РФ.

Відстоюючи власну незалежність, Україна проводила політику блокування пропозицій щодо створення наддержавних структур у межах СНД. Необхідність останніх мотивувалася російською стороною тим, що начебто без таких органів координація економічних зв'язків та врегулювання гострих політичних проблем між членами Співдружності та на терені самих країн-членів СНД стають практично неможливими, а рішення, що приймаються керівниками відповідних країн, практично не мають шансів бути виконаними. При цьому замовчувалися прагнення Росії забезпечити домінування власних інтересів у колективних органах Співдружності.

В умовах поглиблення економічної кризи прибічники ідеї одержавлення СНД могли спиратися на значну підтримку населення як Росії, так і України та інших нових незалежних держав, яке ще жило спогадами про порівняно стабільні економічні умови часів СРСР. Водночас також з'ясувалося, що економічні (залежність від постачання зі сходу енергоносіїв, відсутність альтернативних ринків збуту власної продукції тощо), соціально-політичні, міжособистісні зв'язки у пострадянському просторі настільки вагомі, а альтернативи їм настільки непевні, що Україна приречена не просто зберігати, а й поглиблювати та розвивати зв'язки з колишніми складовими частинами СРСР.

Україна зробила ставку на розгортання у межах СНД здебільшого двосторонніх, а не багатосторонніх взаємин. Але і тут з'ясовувалося, що при взаєминах віч-на-віч з кожним зі своїх партнерів по Співдружності Росія, як потужніша держава, більш спроможна відстоювати свої інтереси. Відсутність порозуміння між членами СНД було вигідне РФ, оскільки за таких умов їй легше було впоратися з усіма. Для зміцнення СНД необхідно було створювати такі міждержавні координаційні структури, через які слабкіші члени Співдружності мали б можливість впливати на поведінку сильніших, але цього досягти не вдалося, що й призвело до деградації СНД.

Роки існування СНД показали, що Співдружність, як інтеграційне об'єднання держав пострадянського простору, так і не склалася. Прийняті СНД сотні документів, в тому числі й такі важливі для усіх її членів, як Договір про економічний союз (1993), Угода про Міждержавний економічний комітет (1993), Договір про колективну безпеку (1992—1994) тощо, фактично не діють, а координуючі інституції слабо впливають на розвиток економік окремих країн-членів.

У свою чергу, урядові кола РФ в цілому продовжують дотримуватися офіційно затвердженого Указом Президента РФ від 14 вересня 1995 р. стратегічного курсу РФ у взаєминах з рештою держав СНД, спрямованого на створення інтегрованого економічно і політично об'єднання держав. Сам Указ спрямований в руслі фактичного відновлення Союзу під егідою РФ. Ця, так би мовити, “доктрина Єльцина” передбачає право РФ здійснювати економічний, фінансовий, військово-політичний тиск на решту держав СНД у разі порушень у цих країнах прав росіян. Самі ці держави, згідно “доктрини”, складають сферу переважних геостратегічних інтересів РФ, а отже посилення впливу інших глобальних сил у країнах СНД розглядається як загроза національній безпеці РФ.

Росія вважає, що колишні союзні республіки — це для неї, головним чином, “сфера політичного ренесансу Російської імперії”, а в другу чергу — джерела природних ресурсів та дешевої робочої сили, величезні ринки збуту російської продукції, і також — як території, що відіграють комунікаційну роль у виході Росії в Європу та Азію.

У відносинах між РФ та рештою країн СНД почали накопичуватися економічні, політичні та правові суперечності. Показовою є тенденція до утворення в просторі СНД особливих інтеграційних підструктур (Союз РФ та Білорусі, Митний союз 4-х, пізніше — ЕврАзЕС, Центральноазіатський економічний союз, ГУАМ тощо). Співдружність поступово перетворюється в багаторівневу структуру з різним ступенем участі окремих країн в інтеграційних процесах.

Фактично країни СНД мають між собою мало спільного, окрім історичного минулого. Вектори пріоритетних інтересів окремих країн СНД все більше набувають відцентрового щодо СНД спрямування.

Сподівання на створення ефективної моделі міждержавних економічних зв'язків не справдилися. В економічних інституціях СНД було закріплено російське домінування. Митна угода в багатьох випадках не спрацьовує, а в торгівлі РФ з іншими державами СНД існують значні протекціоністські бар'єри, дискримінаційні щодо членів Співдружності. Залежність економіки країн СНД від поставок з РФ остання часто використовувала або ж для отримання економічних переваг через механізм підвищення своїх цін до рівня вище світових, або ж із метою політичного тиску. Все це змусило ряд держав Співдружності шукати інші варіанти реалізації власних інтересів економічного розвитку.

На початковій стадії свого існування СНД зберігала елементи спільного військового командування та воєнної інфраструктури сил стратегічного призначення. З часом розбудова національних збройних сил, передання ядерних озброєнь з України й Казахстану до РФ, владодження ситуації навколо Чорноморського флоту зумовили по-

ступове відмирання цих елементів. Спроби їх реанімації за допомогою Ташкентського пакту успіху не мали, й фактично військову співпрацю було переведено в площину двостороннього співробітництва. Функції захисту кордонів по зовнішньому периметру країн Співдружності (окрім України) перейняла на себе РФ, але з розбудовою національних прикордонних військ ця функція також поступово відмирає.

Політика РФ в останні роки, зокрема інтеграція з Білоруссю, формування нових інтеграційних схем на кшталт ЄврАзЄС, свідчить про пошуки Москвою нових форм прив'язування незалежних держав до російських інтересів і віддзеркалює розчарування правлячих кіл РФ у можливостях СНД як протоімперської структури. Свої амбіції щодо збереження цілісності пострадянського простору РФ прагне задовольняти швидше за допомогою сприятливого для себе розвитку двосторонніх відносин.

Привертає увагу, що останнім часом у практичній політиці російського керівництва спостерігається зміна концептуального підходу до інтеграції, яка полягає в тому, що головною політичною лінією російських державних органів стає підтримка співробітництва “знизу” — інтеграція ринків товарів, послуг, створення транснаціональних фінансово-промислових груп, обмін боргів на власність тощо. Серед пріоритетів зовнішньої політики одним з головних продовжує залишатися захист прав російськомовного населення та відстоювання високого статусу російської мови у нових незалежних країнах.

Прихильники реінтеграції пострадянського простору на засадах російського домінування вважають, що без військово-політичної присутності РФ у нових незалежних державах у пострадянському просторі неодмінно виникатимуть міжетнічні та міжконфесійні конфлікти. Але історія свідчить, якщо ці конфлікти й виникали, то багато в чому не без участі певних сил самої РФ. Грузія висловлює незадоволення поведінкою РФ у вирішенні абхазького конфлікту. Азербайджан, відповідно, незадоволений російською підтримкою вірменської сторони. Україна могла опинитися перед загрозою масштабного конфлікту в Криму, інспірованого проросійськими націонал-радикалами. Теза про необхідність російської військової присутності в країнах СНД не витримує критики й відповідає скоріше геополітичним амбіціям Москви, аніж інтересам воєнної безпеки інших країн Співдружності.

Якщо утворення СНД у цілому можна вважати історично виправданим на етапі становлення нових держав у пострадянському просторі (пострадянським країнам вдалося уникнути таких масштабних конфліктів, які за подібних умов відбувалися при розпаді Югославської Федерації), то в сучасних умовах, коли є всі підстави вважати цей процес закінченим (укладення в 1997 р. базового Договору України з РФ⁸ фактично означало, що процес “розлучення” відбувся остаточно і безповоротно), питання про доцільність подальшого існування

Співдружності потребує перегляду. Існування СНД як певної цілісності, консолідованої ідеологічними міфологемами, на сьогодні є проблематичним. На уламках СРСР виникають нові схеми консолідації та інші форми ідентичності.

Західні експерти, оцінюючи загальну політику РФ, зазначають, що головна проблема, яка стоїть перед Росією — це адаптація власної імперської ментальності до нових світових реалій. Можна пригадати, як важко проходив аналогічний процес трансформації імперської ментальності Великої Британії та Франції в 60—70-і роки ХХ ст. Росія має знайти собі нову, не імперську роль у регіональних та міжнародних відносинах. Це тривалий і тяжкий процес, але в успішному вирішенні Росією своїх проблем зацікавлені всі демократичні сили світу.

У творенні зовнішньої політики Росії відіграють роль різні чинники, тому можна говорити про множинність російських зарубіжних політик та різних риторик їх підтримки. Головними є дві тенденції, що з'явилися після 1992 р. Перша асоціюється зі стратегією реформаторсько-демократичних сил, а її витоки були пов'язані з деякими амбіційними намірами президента Б. Єльцина щодо політичного та економічного оновлення Росії. Вона орієнтована на трансформацію Росії в демократичне суспільство, що вимагає від неї навчитися жити в якості незалежної держави та розглядати інші держави як рівноправних партнерів. Росія має утримуватися від месіанських амбіцій, віри в особливу долю та відмовитися від традиційного протистояння Заходові, повинна облишити спиратися на силу і більше покладатися на механізми впливових міжнародних організацій.

Друга тенденція — протилежного спрямування. Вона фактично побудована на ідеї реінтеграції колишнього СРСР під новими гаслами та передбачає збереження імперської місії Росії. Щодо країн так званого близького зарубіжжя ця зовнішньополітична лінія побудована на риторичі “природного тяжіння” нових держав до Росії, на уявленнях, що без цементуючої ролі РФ вони, ці держави, не зможуть розвиватися й неодмінно деградувать. Прихильники цього напрямку вважають, що розпад СРСР призвів до виникнення на його території конгломерату ворогуючих держав, жодна з яких не має безспірної історичної території та взаємно визнаних кордонів, і що жодна з новоутворених республік не є продуктом самостійного історичного розвитку в трьох головних вимірах — нація, територія, держава. Отже, таким чином виникає зона нестабільності біля російських кордонів.

Особливо це стосується України, з незалежністю якої пов'язане остаточне руйнування СРСР у грудні 1991 р. Урядові кола та політичні сили різного ґатунку в РФ розглядають ситуацію з Україною під кутом зору можливості її “реінтеграції” або, як мінімум, значного посилення

свого впливу на її політичний курс. Зрозуміло, що “реінтеграція” України — це необхідна умова для відновлення СРСР у новому вигляді.

До моменту розпаду Союзу можна було говорити про українсько-російські відносини лише як про відносини міжетнічного (між-культурного) типу або про відносини “центр — периферія” в межах імперської державності. Але поступово вони набували нової якості, і після проголошення суверенітету обома республіками в 1990 р. був укладений перший договір, який свідчив про взаємне визнання на міжнародному рівні⁹.

Після проголошення незалежності України та руйнування СРСР відносини між Україною і Російською Федерацією набули й формальних ознак міжнародних відносин. Нова ідентичність обох країн у широкому розумінні може вибудовуватися лише на засадах загальносвітового політичного процесу, але аж ніяк не на основі повернення до старих і віджилих схем.

Відносини з Росією постійно мали й мають нині особливий вплив на розвиток української державності. Події, що відбуваються у внутрішньому житті Росії, так або інакше впливають і на Україну, її внутрішні та зовнішні орієнтації. В цілому у міждержавному спілкуванні незалежної України та суверенної Росії можна побачити й більш загальну тенденцію переходу від взаємозалежності до стану конструктивної взаємодії рівноправних держав. Важливо, що більшість складних проблем у українсько-російських міждержавних стосунках вирішуються шляхом знаходження взаєморозуміння та компромісів.

Загальне тло взаємовідносин України та Росії визначається геополітичним статусом обох країн, а також їх історичними, економічними, соціально-політичними та культурними устремліннями. Обидві країни можна віднести до найбільших європейських держав, хоча Росія знаходиться також в Євразійському геополітичному просторі з притаманними цьому статусові особливими ознаками й інтересами. Україна — держава суто європейська, тобто її власні національні інтереси можуть найліпше виявляти себе саме через структури загальноєвропейських інтересів.

Окрім об’єктивних чинників, на взаємовідносини України та Росії впливають і суб’єктивні, насамперед — розподіл сил у політичній еліті суспільства. Варто наголосити, що між Україною і Росією існують істотні відмінності з точки зору стану й характеру елітних груп. Росія фактично успадкувала еліту СРСР, яка має багатий досвід функціонування на загальнодержавному рівні. Ця еліта підтримувала впродовж тривалого часу і продовжує зберігати тісні контакти з економічними та політичними елітами інших держав. Спираючись на своє міжнародне визнання та більш розвинений потенціал у стосунках з політичними елітами України, як і інших незалежних держав у пострадянському просторі, значна частина російської еліти дотримується позиції власної переваги над національними, менш розвиненими елітами.

Сучасний стан українсько-російських відносин ще не є цілком усталеним. Оскільки ні в культурному, ні в економічному, ні у військово-політичному вимірах немає достатніх підстав для виникнення напруженості у українсько-російських відносинах, існуюча невизначеність скоріше зумовлена невмінням або небажанням правлячих еліт працювати у режимі політичного діалогу. Причину подібного роду небажання можна визначити як феномен “залишкової ідеологізації”.

Російські політики, які стоять на позиціях реалізму, усвідомлюють, що курс Росії щодо України повинен будуватися на основі безумовної поваги до її суверенітету і має бути націленим не на злиття двох держав, а на максимально можливе їх зближення на рівні стратегічного партнерства. У цьому аспекті минулий період не був особливо плідним, але, мабуть, і не міг бути таким. Цьому перешкоджали і суб’єктивні, й об’єктивні чинники, скажімо, такі як “тіркота” російської громадської думки, підсилена офіційною пропагандою у зв’язку із буцімто “втратою” Криму і Севастополя (суб’єктивний чинник) та чисто практичні проблеми поділу “спадщини СРСР”, насамперед — Чорноморського флоту і визначення умов його базування (об’єктивний чинник).

Об’єктивно Росії для її демократизації потрібна саме незалежна, сильна, демократична Україна. У свою чергу Україні для її розвитку потрібна сильна, демократична Росія. Власне, саме події в Росії створили умови, за яких стали можливими український суверенітет, а потім і незалежність, хоча російські демократи й досі або ж бояться це усвідомити, або ж грають на догоду шовіністичним настроям і замовчують очевидне.

Україна і Росія є окремими державами зі своїми інтересами і виступають як повноправні суб’єкти міжнародної спільноти, хоча при цьому зберігаються також і успадковані з минулого різноманітні зв’язки: економічні (рештки єдиного економічно-господарського комплексу, що склався за часів СРСР), політичні (Співдружність Незалежних Держав) або цивілізаційно-історичні (східнослов’янська, пострадянська, євразійська єдність тощо).

Російська еліта і громадськість неохоче змирилися із фактом існування української держави й залишилися в переконанні, що Україна, у подяку за її визнання, має робити поступки Росії у вирішенні ключових питань: територіальних (визнання російським парламентом “незаконності” передачі Криму до складу УРСР, оголошення ним російського статусу Севастополя і т.д.), гуманітарних (вимоги щодо визнання привілейованого статусу російської мови й культури в Україні), економічних (вимоги фінансової відповідальності України за борги українських підприємств в Росії з одночасною відмовою від такої ж відповідальності Росії відносно її власних підприємств), військово-політичних (обмеження контактів України із Заходом, збереження за Росією всього Чорноморського флоту і Севастополя, ство-

рення контрольованих Росією структур СНД, утворення військового блоку із залученням України)¹⁰.

Зрозуміло, що у більшості випадків ці вимоги висувалися не від офіційних державних установ, а, так би мовити, від російської громадськості, політичних партій, окремих політиків і державних діячів, через масовану кампанію в пресі, через використання сателітних про-російських організацій в Україні. У свою чергу, прагнення України захищати свої національні інтереси оголошувалися “антиросійською політикою”, проявами “українського націоналізму” тощо.

Свідченням позитивних зрушень у цьому відношенні став Договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією і Україною, підписаний у 1997 р. і після довгих поневірянь урешті-решт ратифікований російською Державною Думою. Навіть враховуючи притаманну російському політичному менталітету традицію досить вільно трактувати договори та угоди, цю подію слід визнати великим кроком уперед, актом символічного значення. Очікування швидкого краху України виявилися марними, і хоча російській політичній свідомості було важко остаточно визнати, що українська незалежність — то назавжди, але, ратифікувавши Договір, росіяни принаймні погодилися з тим, що це надовго.

Підписання пакету українсько-російських документів 31 травня 1997 р. підсумувало минуле, закріпило реалії сьогодення, відкрило перспективи на майбутнє. Домовленості різко знизили планку українсько-російського протистояння, зняли напругу, створили нові можливості для справді рівноправних відносин, для чого заклали відповідну правову базу.

Широкомасштабний договір закріпив нову концепцію українсько-російських відносин, згідно якої Україна і Росія виступають як дружні, рівноправні й суверенні держави, відносини між якими побудовані на засадах взаємної поваги та довіри, розгортанні стратегічного партнерства і співробітництва. Розвиток рівноправного співробітництва України та Росії стає важливим чинником стабільності та безпеки в Європі й у всьому світі. Зазначені положення розставили всі крапки над “і”, не залишивши місця для висунення будь-яких серйозних територіальних претензій до України з боку Росії, що тривалий час отруювало атмосферу українсько-російських відносин.

Україна сприйняла підписання договору та його ратифікацію як дуже серйозну поступку Москві, з іншого боку, укладання договору мало що змінило у ставленні до України агресивно настроєних кіл російської політичної еліти. На погляд таких політологів як К.Затулін та О. Севастьянов, цим було юридично закріплено “відторгнення від Росії значних історично і стратегічно важливих територій... утвердження раніше єдиного російського народу як розділеної нації”¹¹. Час від часу, особливо в запалі передвиборчої боротьби, впливові політичні

лідери РФ знову порушують питання про приналежність Криму та Севастополя.

Але в цілому підписання Договору ознаменувало початок нового етапу розвитку взаємовідносин між Україною та РФ. Деякі притихли суперечки навколо Чорноморського флоту, а кримські сепаратисти, зрозумівши безпідставність своїх очікувань, зосередилися на більш практичних справах. Почалася розробка довгострокової програми економічного співробітництва, були зняті деякі митні бар'єри, більшої узгодженості почали набувати зовнішньополітичні відносини обох держав, а головне — сторони нарешті спромоглися розпочати процес делімітації кордонів, що для України означало істотне зниження загрози територіальних зазіхань з боку РФ.

Разом з тим, все ще існує певна залежність України від російської зовнішньої політики, що заважає ефективнішому просуванню української держави на шляху інтеграції до європейської спільноти та її включенню в європейські структури. РФ виступає проти розширення НАТО на схід за рахунок України та інших держав СНД, вбачаючи в НАТО потенційного супротивника. Партнерство РФ з НАТО має для більшості політичних сил Росії та її громадян досить умовний характер і не розглядається як основа для гарантій національної безпеки. Зовсім інакше ставиться до партнерства з НАТО Україна, вона не тільки не проти розширення НАТО, але й прагне до входження в Альянс, вбачаючи в цьому надійний засіб забезпечення власної безпеки та можливість прискорення інтеграції в ЄС.

Зусилля України у проведенні незалежної політики та створенні свого іміджу на міжнародній арені часто наштовхуються на вперте небажання РФ визнавати Україну, як і решту колишніх союзних республік, рівноцінним партнером. Прикладів цьому безліч, так зокрема, намагаючись контролювати процес прийняття України в ГАТТ/ВТО, Російська Федерація звернулася до цієї міжнародної організації з “вимогою” попередньо проконсультуватися з Москвою щодо вирішення цього питання та ухвалювати остаточне рішення лише після набуття членства в ГАТТ/ВТО самої РФ.

Значну силу, яка відверто демонструє “небайдужість” до подальшого курсу України, становлять російські економічні угруповання, які реалізують свої економічні інтереси в Україні. Зрощення великого бізнесу з вищими ешелонами влади в Росії дає можливість реалізувати суто ділові інтереси на політичному рівні, а, отже, перспектива впровадження вигідних для росіян контрактів стимулює посилення їх політичної присутності в Україні. Російські нафтові компанії прагнуть зберегти та посилити своє монопольне становище на українському ринку енергоносіїв. Росії важливо подолати конкуренцію з боку постачальників газу в Європу, а переможцем у цій жорсткій конкурентній боротьбі може стати лише той учасник ринку, який має не тільки великі запаси дешевого (за вартістю затрат, необхідних для

його видобутку) газу для експорту, але й отримує переваги завдяки низькій вартості його транспортування. Саме тому встановлення контролю за українською мережею газопроводів є нагальною необхідністю для РАТ “Газпром”, що прагне домінувати на європейському ринку газу.

Негативні економічні наслідки розпаду СРСР дуже істотно відчули на собі представники надзвичайно розвиненого за радянських часів воєнно-промислового комплексу з його високим рівнем міжреспубліканської кооперації. Власне, коли йшлося про “відновлення колишніх зв’язків”, то мався на увазі саме ВПК, оскільки в інших сферах міжреспубліканські та міжгалузеві зв’язки мали значення на порядок нижче. Для провадження вигідної їм політики російські впливові кола використовують такі чинники як: незамкненість циклів розробки та виробництва основних видів зброї в Україні, прив’язування українського ВПК до російського, питання зайнятості працівників галузі за відсутності замовлень, і це дійсно становить серйозну проблему для України. Проте, зменшуючи обсяги замовлень для українського ВПК, сама РФ втрачає від подібних рішень, оскільки Україна перетворюється на все більш вагомий конкурент Росії на світовому ринку зброї.

І нарешті, одним з найважливіших факторів українсько-російських відносин залишається соціальний аспект. Наявність на теренах України великої кількості росіян, які проживають переважно в південних та східних регіонах, — важливий чинник політичного впливу РФ. Спільність походження обох народів, тривале існування в межах однієї держави вважається достатньо вагомим аргументом для “реінтеграції”. Але при цьому не враховується специфіка української дійсності, що досить часто заводить реінтеграційний політичний курс РФ в глухий кут.

Лейтмотивом російської політики стали перманентні заяви про обмеження прав російськомовного населення за межами РФ та необхідність захисту цих прав. Настирливі пропозиції щодо введення інституту подвійного громадянства, надання російській мові статусу другої державної не можуть не викликати в Україні негативної реакції, з огляду на широке розповсюдження тут російської мови, а також на той факт, що законодавство України цілком забезпечує захист прав усіх українських громадян, незалежно від національності.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Детальніше з приводу сучасного російського націоналізму див.: Szporluk R. Dilemmas of Russian Nationalism // Szporluk R. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union / Stanford University. — Stanford, California : Hoover Institute Press, 2000. — р. 183—228.

² Чубайс А. Миссия России в XXI веке // Независимая газета. — № 209 (3041) 1 октября 2003 г.

³ Национальная доктрина России (проблемы и приоритеты). — М.: Обозреватель, 1994. — С. 59.

⁴ Див. Толочко А. Химера “Киевской Руси” // Родина. — Спецвыпуск “Россия и Украина: веки истории” — № 8. — 1999. — С. 29—33.

⁵ Brzezinski Z. Ukraine’s Critical Role in the Post-Soviet Space // Ukraine in the World: Studies in the International Relation and Security Structure of a Newly Independent State / Ed. By Lubomyr A. Hajda.— Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1996. — p. 4.

⁶ Бжезінський З. Україна має стати європейською державою // Сучасність. — 1992. — № 9. — С. 125.

⁷ Див. напр., Solchanyk R. Ukraine, Russia, and SIS // Ukraine in the World., Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1996. — p. 28.

⁸ Див. Україна—Росія, 1990—2000 рр.: Документи та матеріали. / відп. ред. О. О. Чалий. — С. 492—500.

⁹ 19 листопада 1990 р. Б. Єльцин і Л. Кравчук підписали міждержавну угоду, в якій сторони визнали територіальну цілісність і недоторканність існуючих кордонів між УРСР і РСФСР. (Див. Україна—Росія, 1990—2000 рр.: Документи та матеріали. / відп. ред. О. О. Чалий. — С. 15—18) Договір ратифіковано парламентами і, таким чином, Україна та Російська Федерація визнали право на успадкування наявних кордонів. Після розпаду СРСР недоторканність кордонів була підтверджена 8 грудня 1991 р. Угодою про створення Співдружності Незалежних Держав.

¹⁰ Можна нагадати такі ініціативи депутатів Держдуми як звернення від 24 жовтня 1996 р. до Верховної Ради України з приводу відмови від “одностороннього підходу” до питань довільної передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР у 1954 р., про статус міста Севастополя та про розподіл Чорноморського флоту”, звернення до Конституційного суду РФ з запитом “Про відповідність Конституції РФ Указу Президії Верховної Ради РРФСР від 29 листопада 1948 р. № 761/2 “Про виділення м. Севастополя у самостійний адміністративний центр” і Постанова ВР РРФСР від 9 липня 1993 р. № 5359-1 “Про статус міста Севастополя” тощо. Поряд з висуванням територіальних претензій, проявом політичної обмеженості, що межує нерідко з втручанням у внутрішні справи суверенної України, ухвалювалися рішення про припинення розподілу ЧФ (Федеральний закон від 24 листопада 1996 р.), “Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим”, про денонсацію Білорезьких угод та ін.

¹¹ Затулін К., Севостьянов О. Два года спустя после обмана века. // Независимая газета.— 2001, січень.